

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

Havas Gábor

A cigány közösségek történeti típusairól

Amikor cigány közösségről beszélünk, azonnal felvetődik a kérdés: hol vonjuk meg a közösség határát, kiket tekintünk az adott közösséghez tartozónak. Első pillantásra, teljesen magától értetődőnek tűnik a válasz: azokat, akiket a közös múlt, a jelenlegi lakóhelyi összetartozás, a mindennapos érintkezés összefűz. Akiknek ennél fogva többé-kevésbé hasonlóak a tradícióik, az életkereteik, a pillanatnyi lehetőségeik és a jövőre vonatkozó perspektíváik. Akik köré a rendelkezésre álló minták típusai, a közösségi ellenőrzés szankcionáló, illetve presztízst adó mechanizmusai az összetartozás kikerülhetetlenségének hálóját szövik.

Kutatásunk kezdetén - már csak technikai okokból - is a lakóhelyi együttélésből indultunk ki, és egy közösségnek tekintettük az azonos településen élő, azonos etnikai csoporthoz tartozó cigányokat. Ezen az első szinten az etnikai csoportok megkülönböztetésekor kizárólag az anyanyelvi különbséget vettük figyelembe. Erre a különbségtételre azért volt szükség, mert az azonos településen élő, különböző anyanyelvű cigányok az esetek jelentős részében meglehetősen elkülönülnek egymástól. Az érintkezés sokkal ritkább a csoportok között, mint az egyes csoportokon belül, ami abban is kifejezésre jut, hogy a településen belül a tradicionális lakóhelyük is többnyire elkülönül egymástól, és legfeljebb a legutóbbi időben kerültek egymás közelébe a régi telepekről kirajzó, különböző anyanyelvű családok.

A fenti megszorítással azért is indokoltnak tűnt összetartozó közösségnek tekinteni az egy településen élő cigányokat, mert az adott település nem cigány társadalma is egységesen viszonyul hozzájuk, egységesen ítéli meg őket. A későbbi, részletes elemzés során behatóan megvizsgáljuk azokat az esetenként és helyenként változó viszonylatokat, amelyek rést ütnek ezen az egységes megítélésen, és a két populáció viszonyát lényegesen árnyaltabbá, sokszínűbbé teszik: Mindez azonban nem változtat azon a tényen, hogy lakóhelyi vonatkozásban létezik a cigányokhoz fűződő viszonyok egy olyan globális vetülete, amely nem tesz különbséget a közösség egyes tagjai között, minden ott élő cigányt „egy kalap alá” vesz. Ebből fakad az azonos helyen lakók kívülről is kikényszerített kohéziója, fokozott egymásrataltsága, és nemegyszer közös megőrzésközpontossága is.

A felsorolt tényezők mind amellet szólnak, hogy a közösség meghatározásakor a lakóhelyi együttélésből induljunk ki. Van azonban egy tényező, amely túlmutat a lakóhely megszabta kereteken, a mindennapi érintkezés szintjén, és a cigány közösségnek az eddigiek alapján viszonylag pontosan körülírható határait lényegesen elmosó-dottabbá, bizonytalanabbá teszi. E tényező: a rokonsági rendszer. A rokonsági rendszerek egyrészt egymástól többé-kevésbé elkülöníthető alcsoportokra bontják az egy településen élő, azonos anyanyelvű cigányokat is, másrészt olyan más településekre vezetnek el bennünket; ahol szintén élnek az adott és rokonsági rendszerhez tartozó cigánynak. Az egy településen belül a mindennapos érintkezés szintjén együttélő cigányok közössége az esetek túlnyomó többségében egy sűrű rokonsági szálakkal egybekapcsolt, olykor viszonylag nagy földrajzi távolságokat is áthidaló nagyobb egység (virtuális közösség) részének tekinthető. A tágabb

közösséghez tartozó többi „alegység” olyan potenciális tájékozódási pontként funkcionál, amely jelentős szerepet játszhat a rövid távú életstratégiák kialakításában, mert a helyitől eltérő mintákat és alternatívákat, nemegyszer kedvezőbb esélyeket kínál.

A rokonsági kapcsolatok minden társadalmi csoport életében jelentős szerepet játszanak, sőt a hierarchia felső szintjein a társadalmi tőke fontos elemét képezik. A társadalom marginális helyzetben lévő, többé-kevésbé elkülönülő csoportjainál azonban a rokonsági rendszer olyan funkciókat is betölt, amelyeket a többségi társadalomban intézményes megoldások vagy más társadalmi kapcsolatok helyettesítenek. Különösen érvényes ez a cigányokra, és ezen belül azokra a cigány csoportokra, amelyek egészen a legutolsó időkig megőrizték a törzsi, nemzetségi szerveződés bizonyos elemeit. Bár az utolsó évtizedekben ezek a társadalomszerveződési formák a legtradicionálisabb cigány csoportoknál is rohamos bomlásnak indultak, a nyomai ma is felfedezhetők, sőt befolyásolják a rokonsági rendszer mindennapi életben játszott szerepét. Ahogy a már asszimilálódott vagy asszi-milálódóban lévő cigány csoportoktól a mind marginálisabb helyzetben lévők felé haladunk úgy nő a települések közötti rokonsági szálak szerepe, és bizonyos esetekben e kapcsolatok ismerete nélkül a közösségről nem lehet teljes képet alkotni.

De akár a lakóhelyi közösségről, akár a földrajzilag többé-kevésbé széttagolódott rokonsági rendszerről van szó, mai helyzetük, viszonyrendszerük, funkcióik és a többségi társadalomhoz fűződő viszonyuk csak a történelmi előzmények ismeretében értelmezhető. Ha történelmi vizsgálódásunk során: a mából visszafelé haladunk, jelentős különbségeket érzékelünk aszerint, hogy egy-egy cigány közösség története mióta és:

milyen módon köthető ahhoz vagy azokhoz a településekhez, ahol tagjai jelenleg élnek. Hogy milyen körülmények vagy kényszerek hatására milyen mozgások, milyen átrendeződések előzték meg a jelent lakóhelyen történő megtelepedést. Hogy milyen tényezők játszottak szerepet a szét-szóródási vagy koncentrálódási folyamatokban.

Az asszimilálódás vagy integrálódás, az életformaváltás megindulásának katalizátora, kerete mindig egy-egy település szűkebb társadalma. Jellege és mértéke az ott található feltételek függvénye. A be- és elfogadás feltételei fékezhetik vagy serkenthetik ezt a folyamatot. Bonyolult érdekviszonyok függvénye az is, hogy a rendeletekben, törvényekben, leiratokban testet öltő központi akarat és politikai szándék hogyan csapódik le a szűkebb földrajzi térben, és milyen regionális vagy éppen településenként eltérő különbségek alakulnak ki a helyi érdekek és a központi szándék ütközéséből. A még vándorló cigány csoportoknál a többségi társadalom közelében történő letelepedésnek mindig a korábbi életforma egy darabjának a föladata volt ára. Fönntartása ugyanakkor egyre több akadályba ütközött. Egyrészt mind több zaklatást, üldöztetést kellett érte elviselni, másrészt a társadalom modernizálásával a lét alapjai is egyre jobban megrendültek. A 18. századi Habsburg uralkodók cigányokkal kapcsolatos rendeletei és intézkedései óta egészen a 20. század közepéig minden idevágó kezdeményezés különbséget tett a már letelepedett és többé-kevésbé integrálódott, valamint a még vándorló „kóbor” cigány csoportok között. Az állam az igazi problémát mindig az utóbbiak jelenlétében és társadalmi veszélyességében látta, s az alkalmazott vagy alkalmazni próbált módszerek drasztikus vagy kevésbé drasztikus voltától függetlenül ennek az életformának a teljes föladását akarta kikényszeríteni.

Ha a probléma ilyen hosszú időn át ennyire hasonló módon vetődik fel, ez látszólag azt bizonyítja, hogy a cigányok bizonyos csoportjai minden kényszer, próbálkozás és romló feltétel dacára századokon át meg tudták őrizni tradicionális életmódjukat, és igen hatékonyan álltak ellen a többségi társadalom sokféle formában megnyilvánuló nyomásának. Az egyes közösségek történetének behatóbb vizsgálata azonban azt bizonyítja, hogy nem erről van szó. Hanem sokkal inkább arról, hogy miközben a régebben bevándorolt csoportok - bár sok kitérővel és zökkenővel tarkított folyamat keretében - fokozatosan integrálódnak, újabb és újabb csoportok érkeznek az országba (elsősorban a déli vidékekről), és felbukkanásuk ugyanolyan problémákat vet föl, 'mint a régebben itt élő csoportoké 50, 100 vagy 150 évvel korábban. Bár általánosságban igaz, hogy a hagyományos vándorló életforma fenntartásának lehetőségei kedvezőbbek voltak a múlt század végéig terjedő időszakban, mint azután, mégis a bevándorló közösségek történetét ideérkezésük pillanatától a tradicionális vándorlás és a teljes letelepedettség, megállapodottság közötti átmenet különböző fázisaival jellemezhetjük. Akadtak helyek és időszakok, amikor ezt a folyamatot el lehetett nyújtani, és a hagyományoshoz legközelebb álló első fázist viszonylag hosszú időre tartósítani lehetett, de ez a többségi társadalom erősödő nyomásának állandóan ott leselkedő veszélyén és az ebből eredő átmeneti tényén mit sem változtatott. Mégsem közömbös, hogy a folyamat melyik történelmi időszakban, mennyi idő alatt és milyen konkrét feltételek között zajlott le. Ezek a tradíciók ugyanis máig ható érvénnyel meghatározzák egy-egy közösség sorsát, a közösségi hatóerők mértékét, jellegét és működési mechanizmusát.

De hogyan, milyen eszközökkel fogjuk vallatóra az egyes cigány közösségek múltját, ha ilyen messzire nyúló előzményekig akarunk vissz-szakanyarodni? A közösség történelmi tudatának ébrentartásához tartós, a kollektív emlékezet folytonosságát biztosító objektivációkra van szükség. Márpedig a cigányok esetében az ilyen objektivációk csaknem teljesen hiányoznak, és emiatt a kollektív emlékezet jóformán semmit sem őriz meg a távolabbi múltból, és a legöregebbek gyermekkoráig visszanyúló emlékekkel nagyjából véget is ér. De még ezt a személyes emlékekkel befogható közelmúltat is nehezen összeilleszthető motívumdarabkákra tördeli a tartós objektivációk, a hosszabb távon megőrzött tárgyak teljes hiánya; az életkeretek gyakori változása, a stabilitás minden téren megmutatkozó hiánya: A kirekesztettség, a perifériális lét, a többségtől elválasztó nagy társadalmi távolság az iskolázatlanság miatt sokszor még a nagy történelmi sorsfordulókat sem úgy élték át, hogy azok „jelzőkaróként”, viszonyítási pontként szolgálhassanak, hogy hozzájuk igazodva a múltbeli történéseket térben és időben el lehessen rendezni. Minél hajszoltabb, minél zaklatottabb volt ez a közelmúlt, minél több helyváltoztatással és a megélhetési módok minél gyakoribb cseréjével járt együtt, annál nehezebben és annál töredékesebben rekonstruálható.

Ami pedig a távolabbi múltat illeti, még az évszázadok óta azonos településen élő közösségek esetében is csak elszórt, töredékes információk állnak rendelkezésre. A jelenlegi lakóhelyükön csak néhány évtizede megtelepedett közösségek korábbi története a kollektív emlékezet szintjén az esetek túlnyomó többségében a teljes bizonytalanság homályába vész.

Egy lehetséges történelmi rekonstrukcióhoz a legtöbb támpontot az egyházi, majd 1895-től az állami anyakönyvek adatai szolgáltatják. Az anyakönyvekből kibányászható, egy-egy közösségre vonatkozó adatok Összevetése érzékelhetővé teszi a cigány közösségek közelebbi és távolabbi múltjában mutatkozó lényegi különbségeket. E különbségek alapján azután értelmezni lehet a mai eltérések számos összetevőjét. Az összehasonlító elemzésben még az információhiány is

értékes információk forrásává válhat. Néhány elszórt adat gazdag jelentéstartalmat nyerhet, ha olyan tényezők meglétére utal, amelyek egy másik közösség múltjából az azonos történelmi időszakban teljes egészében hiányoznak. Az azonos időpontokra vonatkozó adatok összevetésének módszere bizonyos mértékig ellensúlyozni képes a szűkös adatbázisból származó nehézségeket. Sőt egyes esetekben a van adat-nincs adat puszta ellentétpárja is sokatmondó lehet.

A rendelkezésre álló adatok jelentése alapján most a közösségi előtörténet két egymástól élesen eltérő alaptípusát mutatjuk be.

I. Messzire visszanyúló helyhez kötöttség - tartós, megalapozott integrálódás a befogadó településtársadalmába

Az ehhez a típushoz tartozó cigány közösségek ma is használatos, jellegzetes családnevei már az egyházi anyakönyvezés kezdetén, vagy kevéssel utóbb, de legkésőbb a 18. század utolsó harmadában ott szerepelnek a mai lakóhely akkori népességének adatait tartalmazó anyakönyvében, és a leszármazási folytonosság egyértelműen kimutatható. Az első periódusban, durván a 19. század közepéig, sok a bizonytalanság, és több tényező utal a megállapodottság hiányára, valamint arra, hogy a többségi környezettel kialakított kapcsolatok még lazák, felületesek voltak. Cigány nevek eleinte szinte kizárólag a születési anyakönyvekben szerepelnek, így egy-egy ember településen belüli sorsa kevésbé követhető nyomon. A nem cigányokra vonatkozó bejegyzésekhez viszonyítva a cigány gyerekek születését rögzítő bejegyzések többnyire lényegesen pontatlanabbak és hiányosabbak. Gyakori, hogy ugyanazok a szülők egymást követő gyermekeik születésekor más-más, elferdített, kifacsart névváltozatokkal szerepelnek. Az előforduló nevek jelentős részének cserélődési üteméből arra lehet következtetni, hogy még gyakoriak a be- és elköltözések, az azonos rokonsági rendszer kötelékébe tartozók olykor egymáshoz csapódva, olykor különválva, több település között mozogva keresik a pillanatnyilag legmegfelelőbb lakóhelyet.

A múlt század közepétől aztán észrevehető egy fokozatos stabilizálódás. Egyre több cigány név tűnik fel a egyházi anyakönyvekben, majd a század utolsó harmadában megjelennek az első egyházi házasságok is. Az egyházi házasságkötés főként a muzsikos cigányok körében hódít gyorsan teret, és a 19. század utolsó vagy a 20. század első évtizedében az e típusba tartozó közösségek muzsikus elitjében, a nem cigány társadalomhoz való közeledés nyilvánvaló jeleként, általánossá válik. A jelzett változásokkal párhuzamosan és szoros összefüggésben a cigányokra vonatkozó bejegyzések egyre pontosabbá válnak, a cigányok anyakönyvezésének módja egyre kevésbé tér el az általános gyakorlattól. Nem írják be megkülönböztetésül a „cigány” szót, sőt az esetek többségében a Mária Terézia óta forgalomban lévő eufemisztikus kifejezések - újmagyar, újpolgár, újtelepes - is eltűnnek, és csak a nevek, valamint a speciális cigány foglalkozások szolgálnak útbaigazításul. Ha a bejegyzett foglalkozás nem köthető speciálisan a cigányokhoz - pl. földműves napszámos -, akkor az anyakönyv a valóságosabbnál is stabilabb beágyazottságot sejtet, hiszen ez esetben a cigányt az anyakönyvezés szintjén semmi sem különbözteti meg a hasonló foglalkozású nem cigánytól.

Az elmondottak értelmében a múlt század közepétől a szóban forgó települések cigány népessége állandósul, és az anyakönyvekből egyre több cigány sorsa

kísérhető nyomon a születéstől a házasságon és a gyermekek születésén át egészen a halálig. Az egyházi házasságkötések századforduló táján tapasztalható ugrásszerű megnövekedése és az erre vonatkozó bejegyzések érzékelhetővé teszik, hogy a környék hasonlóan stabilizálódott cigány közösségeinek bevonásával kialakul egy hosszú távon állandósuló házassági körzet, ahonnan a kívülről választott házaspárok, élettársak túlnyomó többsége származik. Vagyis a megállapodottságnak és integrálódásnak nagyjából azonos fokán álló közösségek lépnek tartós érintkezésbe egymással, és ez a körülmény is hozzájárul a nem cigány többséghez közelítő életformaváltás előreviteléhez. A ki- és beházasságok beleágyazódnak a többségi társadalmi környezettel kialakított tartós és egyre mélyülő viszonyrendszerbe, és szabályszerűségükkel annak további megerősítését szolgálják. Az adott faluhoz végérvényesen hozzá tartozó cigány közösség összetételét már csak a házastársak cseréje módosíthatná, de ilyen irányú kapcsolatok jellege garantálja, hogy az újonnan jöttek zökkenő nélkül illeszkedjenek be az eltávozók helyébe.

Az anyakönyvekből kiolvasható változási tünetek mögött természetesen sokkal mélyebb változások állnak. A cigányok mint az uraság által betelepített, vagy maguktól megkapaszkodni próbáló; de a faluközösség számára eleinte mindenképpen idegen, furcsa népség, továbbra is elkülönülő-elkülönített, de mégiscsak megszokott, a helyi munkamegosztásba valamilyen módon beilleszkedő, és - legalábbis a jelenlét szintjén - teljes elfogadott társadalmi csoporttá válnak. A tartós megtelepedés, a nem cigány társadalommal kialakított kapcsolatok elmélyülése, és a lassú, de hosszabb távon mindenképpen tetten érhető életformaváltás azt bizonyítja, hogy a helyhez kötöttségnek megvoltak, illetve kialakultak az egzisztenciális alapjai. Hogy a lakóhelyül szolgáló település és közvetlen környéke, ha alacsony szinten is, de biztosította az ott élő cigányok megélhetését. A megélhetés alapjául szolgáló tevékenységek pedig egyre szorosabban fűzik a cigány és nem cigány népesség kapcsolatát. A hagyományosan cigánysághoz köthető foglalkozások, tevékenységek esetében is megfigyelhető a funkciók fokozatos bővülése. A muzsikálás pl. a 19. század első felében még többnyire a kastélyok, kúriák, nemesi udvarházak világára korlátozódik, és az akkori vidéki elit szórakoztatását szolgálja. S ha akadnak is falusi kurta kocsmákban játszó cigánybandák, a kapcsolat a falusi néppel még elég esetleges és alkalmi jellegű. A század utolsó harmadában a paraszti polgárosodás megindulásával sűrűsödnek az olyan alkalmak (lakodalmak, egyéb családi és közösségi ünnepek stb.), amikor, és az olyan helyek (falusi kocsmák, falusi táncmulatságok, egyleti bálók, mezővárosi kávéházak stb.), ahol a cigányok a lakóhelyül szolgáló vagy környező települések népének szórakoztatására muzsikálnak. Az érintkezés mindennaposá és lényegesen személyesebbé válik. Ugyancsak a paraszti polgárosodás megindulásával függ össze, hogy azoknak a tevékenységeknek, amelyeket korábban a jobbágy-, majd parasztgazdaságok teljes egészében maguk láttak el, egy jelentős részét a növekvő munkamegosztásnak köszönhetően már már másokkal végeztetik el. A differenciálódott, növekvő igény és kereslet a cigányoknak is juttat néhány „morzsát”, főként a különös szakértelmet nem igénylő, stabil egzisztenciát nem biztosító, illetve a cigányság hagyományaihoz valamennyire kapcsolódó területeken. Így lesz sok helyen az alkalmi tapasztásokból, vályogvetésből rendszeresen űzött cigánymesterség. Ez is a kapcsolatok szorosabbra fonódásával jár együtt. Az eddig ismertett tényezőknél is nagyobb a jelentősége annak, hogy a cigányok fokozatosan bekapcsolódnak a mezőgazdasági bér munkába. A paraszti gazdálkodás racionalizálódása a faluközösség szintjén szerveződő munkamegosztásban olyan részeket teremt, ahova a cigányok be tudnak hatolni. Természetesen nem képesek megbirkózni a helyi zsellérek, bér munkára kényszerülő törpebirtokosok konkurenciájával, és csak ott nyílik számukra lehetőség, ahol az időbeli vagy egyéb

körülmények kényszerhelyzetet teremtenek. Ám részvételük bizonyos mezőgazdasági munkákban szokásjogi alapon mégiscsak intézményesül, amit jól mutatnak a századforduló táján megszorodó, erre utaló anyakönyvi bejegyzések (mezőgazdasági napszámos, mezőgazdasági cseléd stb.).

A vázolt folyamatok eredményeképpen az ilyen típusú cigány közösségek és a település nem cigány paraszti népessége, szó szerinti és átvitt értelemben egyaránt, lényegesen közelebb kerül egymáshoz. Először néhány, aztán egyre több cigány család életére gyakorolnak befolyást a leginkább elérhetőnek tűnő szegényparaszti minták. Eltűnik a hagyományos cigány viselet, új szokások honosodnak meg, és az asszimi-lálódásban legelőbbre járó, legtörekvőbb cigányok viselkedésében megjelennek a hagyományostól teljesen elütő szegényparaszti magatartásformák egyes elemei, A közeledés kézzelfogható és nagy jelentőségű bizonyítéka, hogy az ilyen típusú cigány közösségekből a gyerekek elkezdnek iskolába járni. Bár az 1893-as országos cigányösszeírás iskoláztatási adatai a felmérés összegzőjének véleménye szerint is rendkívül megbízhatatlanok, annyi minden kétséget kizárólag leszűrhető belőlük, hogy ebben az időpontban már vannak olyan települések, ahol a cigány gyerekek jelentős része elkezdi az elemi iskolát, és legalább egy darabig elfogadható rendszerességgel látogatja. E tény jelentőségét akkor tudjuk megfelelően értékelni, ha figyelembe vesszük, hogy a múlt század végén az iskola még a parasztság körében sem vált elfogadott intézménnyé, és sok parasztyerek nem, vagy csak nagyon rövid ideig és rendszertelenül járt iskolába. Természetesen nem arról van szó, hogy a cigány gyerekek e tekintetben egy szintre kerülnek a parasztyerekekkel, hanem pusztán arról, hogy a leginkább megállapodott és integrálódott cigány közösségekben a gyerekek iskoláztatási szintje megközelíti a legszegényebb nem cigány rétegek gyerekeiét, és ezzel elindul egy nagyon lassú, hosszan elhúzódó adaptálódási folyamat, amely azonban más cigány csoportokhoz képest mégis több évtizedes előnyt biztosít az iskoláztatás terén ezeknek a közösségeknek. A folyamat megindulását egyértelműen jelzi, hogy az érintett községek anyakönyveiben a három keresztet mind gyakrabban váltják föl az elfogadható írással odakanyarított cigány aláírások.

A közeledést az asszimiláció útján megtett első lépéseket nem szabad túlértékelni. Többnyire a legszegényebb zsellérek és a legelőrébb tartó cigányok között is éles határvonal húzódik. A falu tudomásul veszi, megismeri, megszokja, sőt esetenként még meg is szereti a maga cigányait, de szigorúan cigány minőségükben. A paraszti polgárosodás, a mezőgazdasági kapitalizálódás nyomán a magyar paraszttársadalomban megszilárdul és uralkodóvá válik a szigorúan önkorlátozó, önfegyelmű, munkacentrikus morál. A cigányok életmódja, helyzete, életszínvonala egyrészt a negatív példa erejével igazolja a kemény erkölcsi parancsok jogosultságát (nélkülük nem lehet semmire se jutni), másrészt a cigányok állandó jelenléte a faluban valamelyest oldja azok merevségét és kizárólagosságát. A velük való érintkezésben legalább a nosztalgia szintjén (és különösebb kockázat nélkül) ki lehet élni az önfelelt pillanatok, az elengedettséget, általában az adott életformából kirekesztett értékek iránti rejtett vágyakat. Jól érzékelteti ezt az alábbi interjúrészlet: „A cigányok általában komaságban voltak paraszti házakkal. Édesanyámnak is volt három keresztfia a cigányok közül, és ő roppant szerette a víg, a jó hangulatot. A cigányokon meg igen sokat lehetett nevetni. A sok gondja mellett szüksége volt kis időre, amikor kinevetheti magát, mondjuk úgy, hogy a komaasszonyával elbeszélget.” Ez a viszony leginkább a szülő és az éretlen gyermek viszonyára emlékeztet. Természetes velejárója volt a parasztságnak tegező és a cigányok magázó beszédmódja, a parasztságnak leereszkedő, patriarchális alapokon nyugvó jóindulat és a cigányok alázatosságából kikacsintó, gyermeketegen játékos viselkedése. Külön erre a célra

kialakított kommunikációs, metakommunikációs jelzésrendszer érzékeltette minden pillanatban, hogy a viszony egyenlőtlen. Mivel a falunak elsősorban ilyen minőségben volt szüksége a cigányokra, mindent meg is tett annak érdekében, hogy ezeket a szerepeket konzerválja. A cigányok alkalmi mezőgazdasági (cséplés, gyomlálás stb.), ház körüli besegítő (tapasztás, meszelés, mosás stb.) vagy alkalmi kézműves (kötél-, kosárfonás, eladás stb.) tevékenységét bagatellizálta, az érte fizetett természetbeni bért inkább nem teljesen megszolgált adománynak tekintette. A „nem szokta a cigány a szántást” típusú ideológiákkal hosszú távra igazolta munkaerőpiac aktuálisan kétségtelenül meglévő realitását: azt, hogy a cigányok a legnehezebb mezőgazdasági idénymunkákban (aratás, kaszálás stb.) a nem cigány agrárproletárokkal szemben valóban nem versenyképesek. (így, noha ezekben a cigány közösségekben a teljes asszimiláció felé vezető út sok feltétele adott volt, mégis a félúton bekövetkező megrekedés nyert kétoldalú megerősítést. Mindez a két háború közötti dekonjunkturális időszakokban jelentősen hozzájárult a cigányok további pauperizálódásához.

Ugyanakkor a magyar keresztkomaság terjedőben lévő intézménye és egy sor egyéb tényező jelzi, hogy a cigányokat ezeken a településeken személyre szóló kapcsolatok sokaságával átszőtt, valamennyi védettséget nyújtó, otthonosnak nevezhető légkör vette körül, amely a további asszi-milálódás vágyát az igazi lehetőségek hiányában is ébren tartotta. A későbbiekben, a két háború között egy-egy cigány borbély, cipész, pincér, földműves(!) stb. felbukkanása jelzi, hogy ha az egész közösségnek nem is, a legtörekvőbbeknek sikerül átlépniük a cigányok és nem cigányok között húzódó határvonalat, mert a megélhetés és az életforma egyetlen lényeges elemében sem térnek már el a szegényebb nem cigány átlagtól.

Erre utal az is, hogy kilépnek a lakóhelyi szegregációból, és beköltöznek a nem cigányok közé. Ezzel a hagyományos alapokon nyugvó differenciáltság (a sikeresebb muzsikások kedvezőbb helyzete stb.) mellett megjelenik egy teljesen új típusú, kifejezetten az asszimilálódás irányában ható, differenciálódás is, ami visszahat a közösség egészére. Tagjainak többsége készen áll arra, hogy a közelebb kerülés minden újabb lehetőségét megragadja. A 30-as évektől egyre több cigány tűnik föl pl. a hegyvidéki falvak Alföldre járó summáscsapataiban, a közeli uradalmak szezonmunkásai között, egyes településeken a cséplőgép-tulajdonosok állandósult cigánybandákkal dolgoztatnak csépléskor, ugyanahhoz a gazdag paraszti házhoz rendszeresen eljáró megbecsült házi cselédek kerülnek ki a cigány asszonyok közül stb. Ezek a tendenciák, ha az agrártúlnépesedés miatt nem is válnak általánossá, újabb csoportokban erősítik meg a hagyományoktól eltávolító, asszimiláns értékeket. További lendületet ad ennek a folyamatnak, hogy fokozatosan bővül azoknak az alkalmaknak a száma, amikor cigányok és nem cigányok a hagyományostól eltérő helyzetekben kerülnek érintkezésbe egymással. Ahogy az egykori parasztfiú mesélte, némileg talán szépítve a dolgot, de a tendenciát egyértelműen jelezve: „A 30-as, 40-es években előbb együtt jártunk elemi iskolába, aztán együtt leven-téskedtünk, együtt voltunk katonák, összebarátkoztunk, pertu barátságba kerültünk, bizalommal fordultunk egymáshoz.” Természetesen továbbra sincs szó bármiféle értelemben vett egyenrangúságról, és ennek hangsúlyozását az előnyösebb pozícióban lévő nem cigány fontosnak is érzi: „Hát legtöbbször ők énhozzám, mert én mit kérhettem volna szegényektől?!”. A korábbinál több szállal megerősített személyes kapcsolat is csak annyi eredménnyel jár, hogy a cigány szemszögéből a jól ismert, vele egykorú parasztember ideális esetben - egyértelműen fölényhelyzetének megőrzése mellett - patrónussá válik, és ezen az alapon hajlandó gesztusokat tenni a vele együtt felnőtt, gyerekkora óta jól ismert cigánynak.

Ám a magatartásformáknak, értékeknek, emberi viszonylatoknak ez a lassú, felemás módon lezajló átrendeződése is kellő biztosíték arra, hogy amikor 1945 után újabb lehetőségek nyílnak meg, ez ne találja készületlenül az ilyen típusú cigány közösségek tagjait. Igaz, a földosztásból még ezek az elvileg leginkább esélyes cigány csoportok is kimaradtak, mert sem ők maguk nem voltak elég elszántak, sem a szervezők, végrehajtók nem gondoltak egy pillanatig sem rájuk. Holott ennél a fejlődési típusnál voltak a feltételei leginkább adottak annak, hogy a parasztizálódás irányába mutató radikális változás végbemenjen. Ez az esély kihasználatlan maradt, megindult viszont a cigányok erőteljesebb beáramlása az önálló gazdálkodásba fogó agrárproletárok révén megüresedő helyekre:

az uradalmakból létrehozott állami gazdaságokba, a summásmunka megszokott színhelyeire stb. Amikor az 50-es évek gazdaságpolitikája földjéről elűzte és a gyorsan bővülő ipari munkahelyekre kényszerítette az újgazdák jelentős részét, nyomukban megindult a cigányok első hulláma is a szakképzetlen ipari munkahelyek felé. Mindkét tendencia jól mutatja, hogy az elemzett típusúhoz tartozó közösségek a vázolt történeti fejlődés eredményeképpen 1945 táján már „ugrásra kész” állapotban voltak. Készen álltak arra, hogy amennyiben a többségi társadalom ezt lehetővé teszi, megszabaduljanak a kényszerű cigány különállás maradék jegyeitől is, és beleolvadjanak a nem cigány társadalom alsó rétegeibe. A magyar falu 45 utáni változásai még az asszimilálódás felgyorsulásának reményeivel kecsegtettek, de az 50-es évek mezőgazdasági és parasztpolitikája ezeket a reményeket is szertefoszlatta, mert a megnyomorított, de-zintegrált paraszttársadalom már nem lehetett az asszimiláció vonzási pólusa. De abban, hogy az elkövetkező évek a „készenlét” ellenére sem hozták meg egész közösségek számára a zökkenőmentes asszimilációt, a többségi társadalom ellenállása és a fölényhelyzet fönntartására irányuló erőfeszítése is komoly szerepet játszott. Döntő volt ebből a szempontból a lakóhelyi szegregáció következetes fönntartása és újratermelése, illetve a betelepülési, szétszóródási folyamat sokszor tudatos fékezése. Ennél a típusnál ez azért válik különösen nyomasztó problémává, mert cigány oldalról nincs egyetlen olyan motiváció sem, amely a kényszerű összezártság és elkülönültség fönntartása mellett szólna. Erre utal az a tény is, hogy az ilyen típusú közösségek háttérével induló cigányok között találjuk a legtöbb példát mind a viszonylag gördülékeny, ma már erőteljesen háztájizó parasztizálódásra, mind a stabil ipari munkássá válás legszerencsésebb, legnagyobb előrelépést biztosító változataira. Az iskoláztatásban megmutatkozó, más cigány csoportokhoz viszonyított történelmi előny ma már a 8 általános elvégzésének nagy valószínűségében és a szakmunkás aspirációk erősödésében kamatozik.

II. Újabb keletű, zaklatott letelepedési folyamat - nyersebb kirekesztő mechanizmusok

A múlt század közepén újabb cigány csoportok előőrsei érkeznek -elsősorban délről - a mai Magyarország területére. Először a határmenti községekben tűnik fel egy-két új, addig ismeretlen név. Majd a nevek gazdái (amennyire ezt az azonosítási problémák miatt követni lehet) egy kb. félmegyenyi szűkebb régió keretein belül maradva, de a határtól némileg eltávolodva helyüket hol sűrűbben, hol ritkábban változtatva, a terület legkülönbözőbb pontjain tűnnek fel. Közben - nyilvánvalóan a rokonsági kapcsolatok szálait követve - a határon túlról újabb családok csatlakoznak hozzájuk. A jóformán mindegyikükre érvényes gyakori helyváltogatások a szűk földrajzi térségen belül hol egymás mellé sodorják, hol elsodorják egymástól a testvérek, szülők és gyermekeik vagy egymással más módon rokonságban állók

családjait. Az azonos rokonsági körből mindig vannak családok, amelyek éppen egy helyen találhatóak, de az összetétel állandóan változik, a rokonságnak hol az egyik, hol a másik része kerül össze, illetve válik szét.

Ezeknek a helykereső mozgásoknak természetesen megvolt a maguk logikája. A rokonsági rendszer kitüntetett szerepe abban is kifejezésre jutott, hogy az azonos rokoni körhöz tartozók kollektív akciók keretében váltottak lakóhelyet, választottak különböző megélhetési módokat. Minél nagyobb távolság választotta el az egyes cigány csoportokat a többségi társadalomtól, annál kisebb létszámú volt az együtt élő cigány község, és annál szorosabb rokoni kapcsolatok biztosították a közösség belső kohézióját. Két tényező azonban a rokonsági rendszer lakóhelyi integrációja ellen hatott: az egzisztenciális kényszer és a házassági piac. Mivel a cigányok megélhetését olyan tevékenységek fedezték, amelyek iránt egy-egy településen csak nagyon szűkös kereslet mutatkozott, egzisztenciális érdekké vált, hogy számuk se haladjon meg egy bizonyos, az adott település nagyságától függő szintet. Annál is inkább, mert egyes kiegészítő jövedelmi források megléte vagy hiánya (koldulás, házaló cserekereskedelem, jóslás stb.) igen nagy mértékben függött a nem cigány lakosság „jóindulatától”, amit nem lehetett volna megnyerni, ha a cigányok száma meghaladta volna a nem cigányok által elfogadhatónak tartott mértéket. Részben ez a magyarázata annak, hogy az azonos rokonsági rendszerhez tartozó cigányok több település környékén, szétszóródva éltek. De a kapcsolatok nem szakadtak meg közöttük, a más település közelében élő: rokonok olyan „hátszágot” jelentettek, amelyre szükség esetén mindig támaszkodni lehetett. Ha a rokonsági rendszer által „behálózott” települések egyikén valamilyen szempontból kedvezőbb helyzet alakult ki (jobb megélhetési lehetőségek, nagyobb védettség, kevesebb üldöztetés stb.), akkor a jól működő rokonsági kommunikációs csatornák ezt azonnal közvetítették, és megindult a rokonság odaáramlása. A csoportos lakóhely-változtatásokban mindig jelentős szerepet játszottak azok a helyi feltételekben bekövetkezett változások, amelyekről a rokonsági kapcsolatok révén szereznek tudomást az éppen más településen élők. Ezért időről időre kialakultak olyan sűrűsödési pontok, ahová elsősorban rokonsági alapon nagyobb számban költöztek cigányok. A cigány népesség gyors növekedése azonban többnyire a cigány közösségen belül is és cigány-nem cigány viszonylatban is a konfliktusok elszaporodásához, a helyzet elmérgesedéséhez vezetett, és gyakran a „súlypont” újabb áthelyezését eredményezte.

A viszonylag sűrű helyváltoztatást részben indokolhatta a csoport által űzött hagyományos foglalkozás jellege (pl. a teknővájás esetében elfogyott a munka vagy a rendelkezésre álló fa, és ezért kellett tovább állni), de lényegesen nagyobb szerepet játszott a csaknem teljes társadalmon kívülség, és az ebből eredő zaklatottság, hajszoltság. A szűk földrajzi térben lezajló helykereső mozgások már nem értelmezhetők a hagyományos vándorló életformában szervesen illeszkedő jelenségként, hanem sokkal inkább egy olyan elnyúló átmeneti szakasz jellemzőjeként, amelyben a cigányok a mind reménytelenebb utóvédharcok közepette tulajdonképpen már a megállapodás lehetőségét keresik, de a hagyományos életforma alapjainak megrendülése a nem cigány környezet ellentmondásos magatartása (letelepedésre ösztönző nyomás és zaklatás), valamint az életformaváltáshoz szükséges kapaszkodók csaknem teljes hiánya olyan helyzetet teremt, amelyben ez a köztes „se ilyen, se olyan” állapot konzerválódik hosszú évtizedekre.

Az anyakönyvi bejegyzésekben szereplő cigányok lakóhelyének pontosabb körülírását szolgáló kifejezések - erdő, puszta, határ - kiválóan érzékeltetik, hogy micsoda térbeli és társadalmi távolság választotta el az ilyen közösségeket a falvak

népétől még a múlt század vége felé is. Az anyakönyv kiállítója, aki egyébként rengeteg pontatlanságot követett el, és igen nagyvonalúan intézte a cigányok anyakönyvezését (előfordul, hogy ugyanaz az apa vagy anya egészen más névvel szerepel gyermekének születésekor, mint két hónappal később ugyanennek a gyereknek a halálakor), lakóhelyként nem tartotta elégségesnek a legközelebbi falu megnevezését. Fontosnak tartotta jelezni, hogy a falu neve inkább csak viszonyítási pontként szolgál, azt eldöntendő, hogy melyik erdőről, melyik pusztáról, melyik határról van szó. Ebben az esetben a „puszta” szó sem régóta kiépült, állandó cselédség lakhelyéül szolgáló, uradalmi majorokat jelent, hanem olyan minden lakott helytől távol eső, többnyire erdőkben, erdők mellett elterülő senki földjét, ahol a helybéli földbirtokos engedélyezi néhány cigány család számára a megtelepedést. Nem véletlen, hogy ezeknek a pusztáknak a neve a cigányok megjelenésével együtt bukkan fel először, és korábban nem szerepel az egyházközösséghez tartozó lakott helyek felsorolásában. A „putrihelyül” szolgáló kicsiny területért cserébe a földbirtokos rendelkezik cigányaival, emberei révén a legkülönbébb ingyenmunkák elvégzésére utasíthatja őket. Amíg az ő területén laknak, teljesen az ő jóindulatától függ, hogy mire és milyen mértékben veszi igénybe őket, és hogy mekkora teret enged a csoporthoz kapcsolható hagyományos tevékenységek gyakorlásának. Pontosabban a velük közvetlenül érintkező uradalmi erdész, gazdatiszt vagy egyéb „előjáró” engedékenysége vagy éppen kemény szigora szabja meg azokat a szűk határokat, s melyek között pillanatnyi helyzetük jobbra vagy rosszabbra fordulhat. Ráadásul az uradalmak igazi gócpontjain (népesebb majorok, kastélyok köré szerveződött központok) kívülrekedt, elszigetelt helyzet miatt kellő védelmet sem élveznek a falusi előjárósággal, a falvak népével szemben. Előfordul, hogy az uradalmak és a parasztfalvak között lappangó ellentétek éppen a cigányok kapcsán robbannak ki, a cigányokon csattannak: az elvileg uradalmi védeltséget élvező, de valójában kiszolgáltatott, magukra hagyott cigányokat egy-egy lopást, határsértést, egyéb apró vétséget ürügyül használva vagy minden ürügy nélkül, az indulatokat szabadjára engedve, zaklatják - olykor a durva erőszaktól sem visszariadva - a legközelebbi falvak lakói.

Ha a zaklatások, az ellenséges megnyilvánulások túlságosan gyakorivá /agy elviselhetetlenné váltak, az éppen ott élő cigányoknak igazi megoldást csak a továbbköltözés jelentett. Nem feltétlenül egy másik uradalom területére. A választási lehetőségeket, a rokonsági rendszer pillanatnyi elhelyezkedése kapcsán feltáruló alternatívák szabták meg. Az, hogy közülük ki hol él, és hogyan boldogul. Voltak, akik éppen egy falu határában laktak. Az anyakönyvekben szereplő „határ” megjelölés többnyire azt jelentette, hogy a parasztgazda a falutól lehetőleg minél távolabb, valahol a földje végében házhelyet adott egy cigány családnak, és cserébe bizonyos mennyiségű, gazdaságában ledolgozandó „robotnapot” követelt. Ha az egyezség legalább egy ideig mindkét fél szempontjából működőképesnek bizonyult, akkor hamarosan nagy valószínűséggel a rokonsághoz tartozó újabb családok tűntek fel a falu határában, és próbáltak más parasztcsaládoktól hasonló egyezséget kicsikarni. De minél kevesebb család tartózkodott a határban, annál jobban tudták tartani a gazdák a maguk cigányait, és minél inkább nőtt a cigányok száma, annál nagyobb volt a valószínűsége annak, hogy a cigányok megpróbálnak lazítani az erős függőségi helyzeten, igyekeznek más, a saját hagyományaikhoz jobban kapcsolódó, a nagyobb közösség jelenléte révén jobban elérhető-szervezhető, és nagyobb szabadságot biztosító megélhetési források után nézni. (Így a parasztszemszögéből nehezen kezelhető, megbízhatatlan munkaerővé váltak. Ez viszont újabb „robbanással”, az egyezség felbontásával fenyegetett. Tovább súlyosbította a helyzetet, hogy a déli, más etnikumú területekről a rokonsági alapokon szerveződő beáramlás változatlan ütemben folytatódott. Még a századfordulón is szép számmal tűntek fel ezekben a régiókban olyan cigányok, akik 20-30-40 évvel korábban

Szlavóniában születtek (ebben az időszakban az állami anyakönyvekbe bejegyzik a szülők születési helyét is), ugyanakkor egyértelműen kimutatható, hogy rokonságban állnak a régebben magyar területen élő vagy már itt is született cigányokkal. Csatlakozásuk felduzzasztja a meglévő kis telepeket, telepszerűen együtt élő közösségeket, és ez növeli a többségi környezethez fűződő viszonyban a konfliktusok lehetőségét. Tanulságos az anyakönyvekben végigkísérni a viszony romlásának bizonyos jeleit. Míg a bevándorlási folyamat kezdetén, az előőrsek felbukkanásakor még valamiféle leereszkedő, atyáskodó jóindulat nyomait lehet felfedezni (meghalt „József, I. Péter p-i nem egyesült görög vallású tekenyő csináló cigány három fertály éves fiatskája” 1940), és az etnikai hovatartozás egyértelmű jelölése mellett valamilyen elfogadott-megtúrt társadalmi státus „odaadományozását” is kiolvashatjuk a sorok közül addig a későbbiekben, a bevándorlás erősödésével párhuzamosan az anyakönyvek növekvő szigorúságot mutatnak, és már kizárólag csak a cigányként való megkülönböztetésre szorítkoznak. A század utolsó harmadában évtizedeken át egyetlen foglalkozási megjelölést sem találunk, miközben az esetek túlnyomó többségében nem mulasztják el az illető cigány voltának egyértelművé tételét, gyakran a nyilvánvalóan pejoratív tartalmú, kirekesztő hangsúlyú „kóbor” jelzőt is fölhasználva.

Ez a változás kettős folyamatra utal: egyrészt a régió belüli létszám fokozatos növekedésével a cigányok egyre kevésbé tudnak a hagyományos mesterségből megélni, másrészt, ennek függvényében a környező társadalom róluk alkotott ítélete negatív irányban változik, és ezért még a átlagosnál is rosszabbnak állítja be a helyzetet. Amikor a század első harmadának végén, közepén még csak egy-két cigány család lakott a falvak határában, többször előfordult, hogy a falubeli nem cigányok keresztszülőseget vállaltak a földjük végén meghúzódó cigány családnak. Valószínűleg csak egy semmire sem kötelező, nagyvonalú gesztusról volt szó, annál is inkább, mert a cigány család az esetek többségében hamarosan odábbállt, mégis jelzi a közeledési szándék elfogadását, a kapcsolatrendszer elmélyülésének halvány lehetőségét. Különösen ha hozzátesszük, hogy ezek a cigányok bevándorlásuk időpontjában görögkeleti vallásúak voltak, míg a nem cigány környezet részben római katolikus, részben református. Igaz, a cigányok esetében e felekezeti hovatartozás nem jelentett mély kötődést, az egyházhoz, valláshoz fűződő kapcsolatuk - legyen szó bármilyen hitfelekezetről - rendkívül felszínes volt, és többnyire csak néhány külsőség átvételére szorítkozott. A görögkeletinek deklarált felekezeti hovatartozás ebben az esetben is csak annyit jelentett, hogy más etnikumú vallású (román, délszláv) környezetből érkeztek, amelyhez, ha mégoly felszínesen is, de igyekeztek adaptálódni: Vallási megfontolások sem a keresztesítés tényében, sem az esetleges nem cigány keresztszülők felkérésében nem játszottak komoly szerepet, sokkal inkább az elfogadtatás és a pártfogói kötelek kiépítése volt a céljuk. Az európai normáknak megfelelő vallási meggyőződés hiányát jelzi, hogy áttelepülésük után néhány évvel már római katolikusnak vallották magukat, igazodva az új környezet teremtette feltételekhez. A későbbiekben is minden újonnan érkező görögkelti vallású, de aztán előbb-utóbb „áttér” a katolikus hitre. A magyar keresztszülők intézménye ennek ellenére sem válik elterjedté, sőt az ilyen esetek száma a századforduló felé közeledve a cigányok növekvő arányához viszonyítva fokozatosan csökken.

Az ilyen típusú cigány közösségek tehát egy fél évszázad alatt sem tudták helyzetüket valamennyire is elfogadható módon stabilizálni. Az előőrsek viszonylag kedvező befogadási tapasztalatai nyomán meginduló beáramlás túlságosan megnöveli a cigányok számát ahhoz, hogy akár a hagyományos életmód folytatására, akár a gyorsabb ütemű integrálódásra reális lehetőség nyíljen. Miközben az egyre kisebb „amplitúdójú” mozgás és az olykor többéves megállapodás

egy-egy helyen jelzi, hogy a hagyományos életvitel nem folytatható, és egyre több tényező ösztönöz letelepedésre, maga a gyakori helyváltogatás ténye arról tanúskodik, hogy ezek a közösségek nemigen találnak állandó helyet sem együtt, sem szétszóródva a befogadó társadalomnak még a perifériáján sem. Minden letelepedési kísérlet azonnal nagyon erős függőséget és nyers alávetettséget eredményez, a hagyományos beidegzettségekből táplálkozó kibújási kísérletek (kettős stratégiák, továbbköltözések, pártfogói kötelek kiépítése) viszont többnyire zaklatottsághoz, űzöttséghez vezetnek. Ebben a sajátos köztes helyzetben egyszerre ki- és beszorítottak. Ki vannak szorítva a társadalomból, és be vannak szorítva a legkülönfélébb, de egyformán nehezen elviselhető kényszerhelyzetekbe. A határok, puszták és erdők ahhoz túlságosan közel vannak a nem cigány társadalomhoz, hogy a nomád életet zavartalanul élni lehessen; de ahhoz túlságosan messze, hogy a cigányok - az előző típushoz hasonlóan - az érintett települések életéhez szorosan hozzá tartozó, megszokott, ismerős társadalmi csoporttá váljanak, hogy ezek a települések, bármilyen egyenlőtlen alapállásból, de igazán a - „maguk cigányainak” érezhessék őket. Ezért nem nagyon alakulnak ki személyeséggel átítatott, a személyiség mélyebb rétegeit is mozgósító kapcsolatok. Márpedig az intenzívebb asszimilálódás megindulásának ez lenne a feltétele. Az érintkezés felszínes, nagyon szűk területre korlátozódik, többnyire alkalmi jellegű és ritkán személyre szóló. Annál inkább, mert a cigányok a megélhetés kényszerétől hajtva vagy a pillanatnyi szorult helyzet kivédése érdekében továbbra is gyakran változtatják lakóhelyüket, egyáltalán nem vagy csak nagyon lassan állandósul egy település környékének cigány lakossága, és így a tartós, a helyi faluközösség mindennapjaiba mélyebben beleágyazódott kapcsolatok kialakulására nincs is esély. Az a tény, hogy az anyakönyvekből még a századfordulón is hiányzik mindenfajta foglalkozási megjelölés, jól mutatja, hogy a szűkös, kevés lehetőséget kínáló munkapiacra a cigányoknak nem sikerül megtalálniuk azokat a réseket, amelyekben át a helyi munkamegosztásban tartósan elfoglalt, némi állandóságot biztosító pozíciókhoz vezet az út. Így az egyetlen fegyver a kényszerű mozgékony maradás, a helyi közösségeket újra és újra átrendező távolabbi lehetőségek megragadása. Amennyiben a századforduló táján valamiféle megállapodási tendencia mégis kirajzolódik, valamiféle közeledés mégiscsak végbemegy, ennek vonatkoztatási pontja sokkal inkább az uradalom, az uradalmi cselédség, mint a parasztfalu. Ez a világ pedig bizonyos értelemben önmaga is elszigetelt, kirekesztett, és különösen az a cigányok számára, akik ide sem tudnak igazán betagozódni.

A köztes állapot konzerválásának rövid és hosszú távon egyaránt súlyos következményei vannak. A tradicionális életkeretek úgy indulnak rohamos bomlásnak, hogy nincsenek kézzelfogható, belsővé tehető minták és perspektívák az új életkeretek kialakításához. Kulturális zárványhelyzet keletkezik, amelyben a tradicionális elemek értelmüket, funkciójukat veszítik. Amit viszont a társadalmi környezet helyette kínálhatna, az megemészthetetlenül idegen, távoli és felfoghatatlan marad. Nincsenek, vagy alig vannak az életnek olyan színterei és olyan közvetítőcsatornái, amelyek közelebb hozhatnák. A 20. század elején pl. még a gondolata sem merül fel annak, hogy a gyerekek iskolába járjanak. Ezekre a közösségekre még hosszú évtizedeken át a teljes iskolázatlanság a jellemző, és ezzel együtt a teljes kirekesztettség, a falu közösségi színtereiről, valamint a falunak az a meggyőződése, hogy ez a világ rendje. A rideg, személytelen viszony, a számos területen megnyilvánuló kommunikációhiány és a kulturális zárványhelyzet erősen áttételes, mégis sokatmondó tünete, hogy sok cigányt még ebben a században sem anyakönyveznek. Előfordul, hogy valaki hatvan évet élt le ugyanannak a falunak a közelében, gyerekei, majd unokái születtek, anélkül, hogy jelenlétének bármi nyoma lenne az anyakönyvekben.

Hosszabb távon ez azzal a következménnyel jár, hogy a faluban és a helyi hatóságokban az előző típusnál meglévő elemi szintű összetartozás-érzés és szolidaritás sem alakul ki. A két háború közti időszakban, különösen a felduzzadt létszámú faluszéli telepek ki voltak szolgáltatva a legbrutálisabb, legdurvább hatósági, csendőri erőszaknak - nyugodtan rájuk gyűjthették a putrit, télvíz idején bezavarhatták a cigányokat a legközelebbi patak derékig érő vizébe -, mert semmilyen hallgatóságos közmegegyezés, semmilyen, elemi méltányosság nem korlátozta fellépésüket. A cigányok - ritka kivételtől eltekintve - sehol sem voltak birtokában annak a földdarabnak, amelyen hajlékuk állt. Az előző típushoz tartozó közösségek esetében mégis kialakult valamiféle szokásjogi alapokon nyugvó garanciája annak, hogy ha nem muszáj, nem bolygatják őket, és a terület használatához fűződő jogukat minden különösebb kikötés nélkül, hosszabb távon is elismerik. Ennél a típusnál viszont a legelemibb biztosítékok és ennél fogva a minimális biztonság is hiányzott. A cigányok túlságosan gyakran szembesültek a ténnyel, hogy a terület gazdái különleges jogokat formálhatnak velük szemben, míg ők teljesen kiszolgáltatott helyzetben vannak. Bármikor elzavarhatják őket, ha nem vállalják a nehezen elviselhető függőségi helyzetet, és nem hajlandók magukat alávetni a nyers kizsákmányolásnak. A parasztek igyekeztek maxi-málisan kiaknázni a terület birtoklásából fakadó előnyöket, és a parasztek és cigányok közötti viszonyrendszerbe még a két világháború közötti időszakban is csak nagyon ritkán épültek be a kölcsönösség és méltányosság bizonyos elemei. Az állandó zaklatásokkal szemben legfeljebb ő egy-egy jobbindulatú nagybirtokos vagy bérlő birtoka jelentett ideig-óráig menedéket. Az erős függőségi helyzet természetesen ebben az esetben is megmaradt, csak a bánásmód lett valamivel nagyvonalúbb és méltányosabb. A másik átmeneti menekülési lehetőség: leválni a közös-ségről és olyan faluba költözni, ahol akad valamilyen elfogadható munka, és egyáltalán nincsenek vagy csak amíg vannak konkurenciát jelentő cigányok. Ebben az esetben a falu talán valamivel nagyobb méltányosságot tanúsít - a cigány-nem cigány arány fontos tényező -, de a közösségi háttér átmenet nélküli elvesztése az idegen környezetben nehezen elviselhető hátrányos állapotot teremt.

Ezek a közösségek tehát a két háború közti időszakban sem tudják helyzetüket semmilyen értelemben stabilizálni: A megélhetési kényszer ugyan őket is egyre inkább e mezőgazdasági bérmunkához köti, de a falu társadalmához egyáltalán nem vagy alig kerülnek közelebb. Helyüket még ekkor is gyakran kénytelenek változtatni, holott ez a mozgás a tradicionális tartalmait már régen elvesztette. Akkor is nagyon kevés az állandóság az életükben, ha ugyanannak a településnek a körzetében maradnak. Az ilyen közösségek történetében jóformán nincs telep, amely a két háború között ne változtatna többször is helyet. A „talpalatnyi föld”, ahová a putrit főlhúzzák, mindig egy kicsit odébb kerül, és ez, újabb és újabb költözéseket többnyire megalázó, emberi méltóságukat tovább romboló helyzetek kényszerítik ki. De az együtt lakó közösségek összetétele is állandóan változik. Családok rajzanak ki és térnek vissza, együtt vagy külön-külön, olykor falvak sorát járják be, hiszen a rokonság sokfelé szétszóródva él, olykor uradalmakban próbálnak szerencsét anélkül, hogy életkereteik, perspektíváik lényegesen megváltoznának. Csak azok helyzete javul valamelyest, akik meg tudnak vásárolni egy darabka földet, ahol lábukat megvethetik, ahova most már kimozdíthatatlan putrit emelhetnek - persze még mindig a falun kívül -, vagy azoké, akik „a közösség köldökéről történő leválást” egy másik faluban tartósítani tudják. A többiek tovább folytatják bolyongásukat a „határból”: a „pusztára”, a „pusztáról” az „erdőbe” és vissza.

Ez a gyakran száz évnél is hosszabb időre elhúzódó zaklatottsággal és űzöttséggel párosuló kulturális zárványhelyzet nem feltétlenül szűnt meg 45 után sem. Egyes közösségek helyzete, faluhoz fűződő viszonya a 60-as évek elejéig alig változott. De

azokra a közösségekre is, ahol a „be- és kizsorítottság” oldódása hamarabb megindult, súlyos teherként nehezedik a megelőző, hosszan elnyúló történeti korszak káros következményei, amelyek a sikeres asszimiláció útját csak kevesek előtt nyitották meg.